

NUOLATINIO KRITIKOS ATNAUJINIMO POREIKIS KAIP JOS PAVIRŠUTINIŠKUMO SIMPTOMAS

LINAS JOKUBAITIS

Lietuvos kultūros tyrimų institutas

ISSN 1392-0588 (spausdintas)

ISSN 2335-8769 (internetinis)

<https://doi.org/10.7220/2335-8769.69.3>

2018. 69

SANTRAUKA. Tyrimo tikslas – atskleisti vieną iš šiuolaikinės kritinės teorijos neradikalumo šaltinių. Jau keletą dešimtmečių kritinės teorijos praktinis nereikšmingumas nulemtas to, ką galime vadinti „netiesioginiu“ priėjimu prie svarbiausių politinių ir socialinių problemų. Paminėtos problemos neaptinkamos konkrečioje socialinėje tikrovėje, jos „randamos“ vis naujose knygose, akademinuose žurnaluose arba konferencijose. Ginčai dėl kritinės teorijos subtilybių akademikams ir intelektualams yra svarbesni už diskusijas dėl konkrečiai egzistuojančios politinės tikrovės. Kritinės teorijos atstovai diskutuoja apie vis naujas problemas, kurios randamos ne socialinėje tikrovėje, bet sukurtos pačių kritikų. Šis kritinės teorijos santykis su problemomis užkerta kelią didesnėms pretenzijoms keisti socialinę tikrovę. Jei kritinės teorijos atstovai nenori užsiiminti tik kalbiniu akademikų žaidimu, jie turi atsakyti įpročio vaikyti intelektualų madų. Siekiant praktinio relevantiškumo, būtina grįžti prie fundamentalių klausimų apie žmogaus, visuomenės ir politikos prigimtį, o ne nuolat diskutuoti ir rašyti apie naujas madingiausias „teorijas“.

RAKTAŽODŽIAI: kritinė teorija, radikalumas, fundamentalūs klausimai, normatyvumas.

Norint suprasti kritikos reikšmę šiuolaikinėje visuomenėje, reikia prisiminti, kad moderni politinė, socialinė ir ekonominė kritika atsirado kaip modernios politinės filosofijos politizavimo padarinys. Nuo XVII amžiaus politinės filosofijos raidoje galime pastebėti svarbią tendenciją – politinių dalykų supratimas vis labiau pajungiamas praktikai, atsižadama klasikinės teorijos sampratos ir politikos filosofija virsta siekiu suprasti konkrečiai egzistuojančią politinę praktiką. Egzistuojančios politinės praktikos supratimas tampa neatsiejamas nuo siekio ją formuoti, keisti ir gerinti. Apšvietos epochoje politinių reikalų svarstymas nustoja buvęs privačiu siauro elito reikalu ir tampa neatsiejamas nuo viešosios sferos. Kritika tampa viešu ir politiškai angažuotu konkrečiai egzistuojančių režimų vertinimu, jų blogybių išryškiniu ir pasmerkimu. Viešas politinės santvarkos „teisimas“ nėra tik negatyvus veiksmas. Režimų kritika neatsiejama nuo pozityvaus politinio idealo – visuomeninės santvarkos, kurios piliečiai turi būti laisvi ir lygūs, teigimo. Socialinė, politinė ir ekonominė kritika vystosi kaip viešasis diskursas, kurio tikslas – egzistuojančių

santvarkų blogybių atskleidimas. Tačiau tai yra tik pirmas žingsnis link kritikos tikslo – gero politinio režimo.

Vienas svarbiausių šiuolaikinės kritinės teorijos bruožų, apsprendžiančių jos turinį ir funkciją, yra naujai susiklostęs santykis su tuo, ką kritikai vadina „problemomis“. Šiuolaikinę kritinių teorijų prieigą prie problemų galime įvardyti kaip netiesioginę – problemos aptinkamos ne konkrečioje socialinėje tikrovėje, kritikas žiūri ne piliečio, susirūpinusio dėl politinių reikalų, akimis. Jis žvelgia nesuinteresuotu akademiko arba intelektualo žvilgsniu. Išsiskiria ne tik piliečio ir kritiko motyvai, jie nuo pat pradžių žvelgia į skirtingus dalykus – eilinis pilietis savo visuomenės ydas patiria tiesiogiai kasdieniame gyvenime, šiuolaikinis kritikas stebi ne politinę tikrovę, bet skaito naujausius straipsnius ir knygas, kuriose randa jam ir kitiems kritikams rūpimas problemas. Šios dažniausiai neturi jokio ryšio su problemomis, kurias visuomenė suvokia kaip pamatines savo problemas.

Šiandien kritinės teorijos atstovams jų akademiniai interesai yra tapę svarbesniu reikalu už konkrečiai egzistuojančias visuomenių problemas. Problemos randamos ne dėl savo visuomenės susirūpinusio piliečio žvilgsniu, bet naujose knygoose, žurnaluose arba konferencijose. Ginčai dėl kritinės teorijos problemų tapo svarbesni už ginčus dėl politinės tikrovės. Ši specifiskai naują kritinės teorijos santykį su tuo, ką ji suvokia kaip problemas, galime geriau suprasti palyginę jį su Karlo Marxo siekiu įrodyti savo kritikos objektyvumą ir būtinumą, demonstruojant, kad kritika kyla iš objektyvios socialinės tikrovės ir yra nuo jos neatsiejama. Šiandien kritikos poreikio pateisinimas randamas akademinuose žurnaluose, naujose knygoose, konferencijose bei įvairiuose projektuose. Akademikų sukurtos „teorijos“ tampa svarbesnės už konkrečiai egzistuojančių visuomenių problemas.

Naujos kritikos poreikis turėtų kilti arba iš naujų idealų, arba iš naujai susiklosčiusios socialinės tikrovės. Akivaizdu, kad šiuolaikiniai idealai tebėra Apšvietos idealai. Naujos kritikos poreikis nekyla iš naujų idealų, ji grindžiama senaisiais idealais, kurie, tiesa, yra nuolat gilinami – reikalaujama vis naujų laisvių ir teisių bei naujų lygybės formų. Ar tai reiškia, kad naujos kritikos poreikis kyla iš to, jog gyvename radikaliai naujoje visuomenėje, kurios nebegalime suprasti, naudodami senąją kritiką? Neįtikėtina šiuolaikinės visuomenės transformacijų sparta nekelia abejonių, tačiau susidaro įspūdis, kad naujovės kritinėje teorijoje išradinėjamos sparčiau už visuomenės transformacijas. Kritinės teorijos atstovai kalba apie vis naujas problemas, šios randamos ne socialinėje tikrovėje, o išrandamos intelektualų, humanitarinių ir socialinių mokslų atstovų.

Kaina, kurią kritinės teorijos moka už savo troškimą likti kuo šiuolaikiškesnėmis, yra radikalumo praradimas tiek teoriniu, tiek praktiniu-politiniu aspektu. Teorinės refleksijos galios sumažėjimas neatsiejamas nuo jau minėto moderniajai politinei filosofijai būdingo orientavimosi į praktines problemas. Kritinė teorija jau keletą

dešimtmečių nepajėgi suvokti savęs kaip problemos. Ji nepajėgi tiesiogiai suvokti konkrečių praktinių problemų, kurios pakeičiamos akademikų ir intelektualų išrastomis ir „sukonstruotomis“ problemomis, kurios dažniausiai yra pseudoproblemos. Kuo toliau į mišką, tuo daugiau medžių, kol miškas lieka visiškai užmirštas. Kritika tampa atskiru akademikų ir intelektualų kalbiniu žaidimu: „išrastos“ problemos iškeliamos ir išsprendžiamos hermetiškame diskurse (kuris neturi sąlyčio su tikrove), o kasdienis socialinis ir politinis pasaulis lieka beveik nepaliestas. Šiandien kritinės teorijos santykis su pasauliu yra toks, kokį Ludwigas Wittgensteinas norėjo matyti tarp filosofijos ir pasaulio – ji palieka pasaulį nepaliestą.

Šiuolaikinė kritinė teorija neturi didelių pretenzijų tapti praktiškai formuojančia jėga. Akademikų ir intelektualų išradinėjamos problemos užkerta kelią didesnėms pretenzijoms keisti socialinę tikrovę. Kritinės teorijos atstovai vis dar siekia „permanentinės revoliucijos“, tačiau tai jau nėra socialinės revoliucijos siekis, o tik nuolatinio akademinio diskurso atnaujinimo troškimas. Kritinė teorija atsisako Markso siekio „keisti“ pasaulį, ji net neturi didesnių pretenzijų suprasti pasaulį. Svarbiau už pasaulio supratimą yra naujų teorijų kūrimas, jų kritikavimas, dar naujesnių problemų išradinėjimas *ad infinitum* ir *ad absurdum*. Herbertas Marcuse „Vienmačiame žmoguje“ rašė: „Pozityvistinė filosofija sukuria savąjį, sau pakankamą pasaulį, uždarą ir gerai apsaugotą nuo trikdančių išorinių faktorių įsiveržimo“¹. Šis priekaištas tinka tiek pozityvizmo, tiek kritinės teorijos kritikai.

Ši situacija neatsiejama nuo to, kas buvo įvardyta kaip netiesioginė kritinės teorijos prieiga prie problemų. Vis naujos problemos randamos naujuose intelektualų ir akademikų leidiniuose, pasiklystama ginčuose dėl „pseudoproblemų“, pamatinės problemos ne tik lieka nepastebėtos, jos paslepamos po ginčiais dėl antraeilėlių dalykų. Tampa nebeaišku, kas yra pirmeilės, o kas – antraeilės problemos. Pasitelkę Marso terminologiją, galime teigti, kad kritikai užmiršta „bazės“ problema ir tyrinėja „antstatą“. Nuolatinis siekis atnaujinti kritinę teoriją tik patvirtina nuostatą, kad pirminė problema slypi ne kritikuojamuose reiškiniuose, o pačioje kritinėje teorijoje, kuri tapo priklausoma nuo intelektinių madų. Siekis atnaujinti kritines teorijas lieka pasmerktas nesėkmei (jei kritikų tikslas tebėra „pasaulio keitimas“), kol pačios kritinės teorijos pamatai nėra suvokiami kaip pagrindinė teorinės refleksijos reikalaujanti problema. Nėra abejonių, kad šiuolaikinėse visuomenėse yra daug kritikos vertų reiškinių, tačiau kritinė teorija negali atskirti pamatinių problemų nuo savo pačios sukurtų pseudoproblemų.

Kritinė teorija neatsiejama nuo to, kas vadinama „įtarinėjimo hermeneutika“ – nuo siekio demaskuoti žmonių protus valdančias ideologijas, atskleisti tikruosius, tai yra „paslėptus“, motyvus. Kritinės teorijos atstovai visur mato dominavimo formas.

¹ Marcuse H. *Vienmatis žmogus*. Vilnius: Kitos knygos, 2014, 205.

Vienas žinomiausių ir įtakingiausių šios nuostatos pavyzdžių aptinkamas Michelio Foucault darbuose, kurie gali būti apibūdinti kaip nesibaigiantis galios santykių demaskavimas. Norėdami geriau suprasti šiuolaikinės kritinės teorijos situaciją, turime būti įtarūs pačių demaskuotojų atžvilgiu. Šiandien kritinė teorija dėstoma universitetuose, profesoriai gauna atlyginimus iš politinių arba ekonominių institucijų, tai yra dominavimo struktūrų, kurias jie „demaskuoja“ visais įmanomais aspektais – nuo įvairiausių psichoanalizės variacijų iki postkolonializmo studijų. Radikalus politinių režimų kvestionavimas ir kritikavimas nuo Sokrato iki Marxo ir daugybės XX amžiaus disidentų buvo neatskiriamas nuo persekiojimų, o ne nuo gerų atlyginimų, privilegijuotos padėties visuomenėje arba net valstybinių apdovanojimų. Filosofų ir kritikų persekiojimas beveik visuomet yra politiniams režimams pavojingos kritikos požymis. Šiandien kritinės teorijos atstovai išlaikomi ekonominių ir politinių struktūrų, kurias kritikuoja. Terry'is Eagletonas teigus, sakydamas, kad šiuolaikinė kritika inkorporuota į kultūros industriją².

Harmonija tarp kritikos ir kritikuojamų dominavimo struktūrų patvirtina mintį, kad kritika šiandien yra visiškai nepavojinga dominavimo struktūroms. Kritika, visur siekianti rasti ir demaskuoti įvairiausias dominavimo formas, pati aptarnauja galios struktūras. Šiuolaikinis kritikas gali būti palygintas su prokuroru, kuris gauna atlygį iš kaltinamojo. Nieko nuostabaus, kad tokioje situacijoje atsidūręs kritikas nekelia didelio pavojaus socialiniams ir politiniams reiškiniams, kuriuos kritikuoja. Kritinės teorijos atstovai, nuolat dirbdami prie vis naujų demaskavimo strategijų, nepastebi, kaip patys tapo dominuojančių galios struktūrų išlaikytiniais. Panašią situaciją XIX amžiaus pradžioje aprašė Carlas Schmittas. Jo žodžiais, Madame de Staël negalėjo atsistebėti, kad Vokietijos žemių intelektualai nevaržomi skelbė itin drąšias revoliucines idėjas. Vėliau ji suprato, kad į intelektualus bei jų itin ekstravantiškas idėjas niekas nežiūri rimtai³. Radikalieji kritikai nustebdavo, jei kas nors į jų pasiūlymus pažiūrėdavo rimtai.

Šiandien daugeliui kritinės teorijos atstovų tinka Alexandre'o Kojevė'o pastebėjimas, kad „egzistuoja kategorija žmonių, kurie aktyviai nedalyvauja istorinėje pasaulio konstrukcijoje, jie yra patenkinti gyvendami sukonstruotame pastate ir kalbėdami apie jį. Šie žmonės kažkokiu būdu gyvena „virš mūsų“ <...>, tai yra intelektualai, gaminantys intelektualų *ideologijas*, kurias laiko filosofija (ir platina jas kaip filosofiją)“⁴. Šiuolaikinius universitetų profesorius, kurie save laiko radikaliais kritikais, Kojevė'as būtų pavadinęs ideologijų gamintojais ir platintojais, savo pseudoproblemomis paslepiančiais tikrąsias problemas. Kritinė teorija tarnauja galios

² Eagleton T. *The Function of Criticism*. London, New York: Verso, 2005, 107.

³ Schmitt C. *Politische Romantik*. Berlin: Duncker & Humblot, 1998, 41.

⁴ Kojevė A. *Introduction to the Reading of Hegel. Lectures on the "Phenomenology of Spirit"*. Ithaca and London: Cornell University Press, 1969, 33.

struktūroms, nukreipdama visuomenės dalies dėmesį nuo pamatinių politinių ir socialinių problemų. Galima kalbėti apie puikiai funkcionuojančią simbiozę tarp kritinės teorijos ir ją išlaikančių ekonominių, politinių ir švietimo institucijų.

Teiginys, kad šiuolaikinė kritinė teorija ne tik neturi revoliucinės arba bent reformatoriškos politinės funkcijos, bet palaiko *status quo*, gali skambėti keistai. Kaip minėta, ši teorija tradiciškai suvokiama kaip neatsiejama nuo politinių ideologijų demaskavimo. Kritikų įsivaizduojamas pranašumas, visur įžvelgiant ideologijas ir „žinant“ tikruosius motyvus, tegali būti pagrįstas prielaida, kad kritikas yra pažinęs „Tiesą“, rašomą didžiąja raide. Foucault vengė kalbėti apie ideologijas, nes suprato, kad ideologija tegali būti suvokiama kaip opozicija „Tiesai“⁵. Kritinės teorijos atstovai turi pripažinti vieną iš dviejų galimybių: 1) jie žino, kad yra pasiekę absoliučią išmintį, ir žino, kas yra „Tiesa“; šis žinojimas jiems leidžia demaskuoti iškreiptos sąmonės formas; 2) jie turi prisipažinti, kad nėra pažinę „Tiesos“, todėl jų ideologijos kritika tėra naujesnių, madingesnių ir egzotiškesnių ideologijų gaminimas ir platinimas. Panašu, jog kritikai turi pripažinti, kad nėra pažinę „Tiesos“.

Pamatinė šiuolaikinės kritinės teorijos problema yra bėgimas nuo normatyvumo ir negebėjimas racionaliai pagrįsti normų, kurios būtų kritikos orientyrais. Socialinė kritika privalo turėti ne tik negatyvų, bet ir pozityvų turinį. Be idealų neįmanoma suprasti, kas yra konkrečios visuomenės trūkumai, o kas – privalumai. Kas vienam atrodo kaip trūkumas, kitam gali atrodyti kaip geros visuomenės požymis – neturint atskaitos taškų, neįmanoma įvertinti konkrečios situacijos, viskas tampa subjektyviu klausimu, o dėl skonio sunku ginčytis. Neturėdami normatyvinių pagrindų, kritinės teorijos atstovai tampa panašūs į teisėjus, kurie teisia neturėdami aiškiai apibrėžtų įstatymų. Norint suprasti, kodėl racionalus normatyvumo pagrindimas yra fundamentali kritinės teorijos problema, pakanka elementarios įžvalgos: bet kokios politinės veiklos tikslas yra arba esamos situacijos išsaugojimas, arba jos pakeitimas. Kai politinė veikla orientuota į esamos situacijos keitimą, šios veiklos tikslas – esamą situaciją pakeisti į geresnę. Akivaizdu, kad bet kokia politinė praktika ir pastangos ją suprasti pagrįstos gėrio ir blogio samprata. Prieš bet kokią mėginimą kritikuoti konkrečiai egzistuojančius režimus reikia turėti gėrio ir blogio sampratą. Dėl šios priežasties pirmas atsakingos politinės kritikos žingsnis yra vertinimo kriterijų pagrindimas.

Vis naujesnės kritikos paieška ne tik nepajėgi išspręsti pamatinių socialinių ir politinių problemų, ji slepia pamatines pačios kritinės teorijos problemas. Paprastas sokratiškas klausinėjimas atskleistų, kad žymiausi ir įtakingiausi šiuolaikiniai kritinės teorijos atstovai negalėtų patikimai įrodyti, kad turi kažkokią racionaliai ir

⁵ Dews P. *Logics of Disintegration. Post-Structuralist Thought and the Claims of Critical Theory*. London, New York: Verso, 2007, 231.

objektyviai pagrįstą gėrio ir blogio sampratą. Tai yra Miunchauzeno nuotykių verta situacija: nuolat statomi vis nauji teorinio dangoraižio aukštai, tačiau statybininkai net nežino, ar dangoraižis turi pamatus. Dėl šios priežasties kritinei teorijai reikia radikalių (suprastos pažodžiui – „nuo šaknų“) savo pačių teorijos permąstymo, o ne naujų teorinių problemų paieškos.

Taigi, jei kritinė teorija nenori būti tik konformistiniu akademikų žaidimu, ji turi atsisakyti įpročio vaikytis intelektualių madų. Nėra prasmės nuolat žengti į priekį, nežinant, kuria kryptimi einama. Kur kas prasmingiau politinę analizę pradėti nuo pradžių, nuo fundamentalių klausimų apie žmogaus, visuomenės ir politikos prigimtį. Tiesa, pirmas žingsnis – racionalus ir objektyvus kritinės teorijos normatyvinių orientyrų pagrindimas – itin sudėtingas uždavinys. Pastangos rasti universalius, objektyvius ir racionalius normatyvinius kriterijus pliuralistinėje liberalioje ir demokratinėje visuomenėje, kurioje nesutarimai dėl „vertybių“ yra normali situacija, tegali būti apibūdintos kaip didelių pastangų reikalaujantis iššūkis. Labai svarbus kritikų uždavinys – grįžti prie tiesioginio politinių, socialinių ir ekonominių problemų supratimo. Neįgyvendinusi šio uždavinio kritinė teorija patenka į donkichotišką situaciją – knyginis žinojimas eina pirmiau tikrovės. Liūdnojo vaizdo riteris, susidūręs su tikrove, skaudžiai iš jos pasimokydavo ir nebekartodavo tų pačių klaidų. Kritinė teorija, užsisklendusi hermetiškame akademiniam diskurse, šiandien jau beveik visiškai nesusiduria su tikrove ir negali pasimokyti iš savo pačios klaidų.

LITERATŪRA

Dews P. *Logics of Disintegration. Post-Structuralist Thought and the Claims of Critical Theory*. London, New York: Verso, 2007.

Eagleton T. *The Function of Criticism*. London, New York: Verso, 2005.

Marcuse H. *Vienmatis žmogus*. Vilnius: Kitos knygos, 2014.

Kojeve A. *Introduction to the Reading of Hegel. Lectures on the „Phenomenology of Spirit“*. Ithaca and London: Cornell University Press, 1969.

Schmitt C. *Politische Romantik*. Berlin: Duncker & Humblot, 1998.

Linas Jokubaitis

PERMANENT NEED FOR A RENEWAL IN CRITICAL THEORY AS A SYMPTOM OF
THEORETICAL SUPERFICIALITY

SUMMARY. The aim of the paper is to reveal the theoretical implications behind the contemporary striving for novelty in the field of critical theory. For a few decades the practical irrelevance of critical theory has been determined by what can be described as an indirect approach to the fundamental political, social, and economic problems. Today the adherents of critical theory find the problems not in the concretely existing social reality; rather, these problems are “discovered” in new books, academic journals, and conferences. Quarrels about secondary problems in the field of critical theory have become more important to academics and intellectuals than serious discussions about the most obvious and serious political and social problems. If the proponents of critical theory do not want to remain engaged in a purely verbal and conformist game they need to stop chasing after intellectual fashions. To regain theoretical and practical relevance one has to begin from the fundamental questions of man, society, and politics. The revision of critical theory has to begin from the fundamentals, not from the roof.

KEYWORDS: critical theory, radicality, fundamental questions, normativity.